

Krajolik posttranzicijskih institucija i njihovi politički učnici

Leonardo Kovačević / Vesna Vuković

Uvod

Naše pisanje nema namjeru još jednom preispitivati smisao i povijest kritike institucija niti njezinu aktualnost u Hrvatskoj ili zemljama bivše Jugoslavije. Niti ćemo se baviti samom naravi institucije. U tome smislu ne prihvaćamo strogi okvir teme. Radije ćemo se okrenuti analizi institucionalne evolucije u Hrvatskoj i njezinim političkim učincima. Suvišno je naravno isticati ideološko zaleđe institucija, tj. sveprisutni i oscilirajući amalgam liberalizma i nacionalizma. Tu, dakle, nije riječ niti o ideološkoj analizi. Ono što nas prije svega zanima jest kako novonastala konfiguracija NGO-institucija svojim djelovanjem oblikuje neinstitucionalnu političku situaciju.

Od traume ideologije do ideologije traume

Govor o "stanju" neke zemlje ili društva obično se svodi na govor o dominantnoj ideologiji. Ta bi ideologija kritici trebala dati sve odgovore i rješenja na pitanje zašto je društvo funkcioniralo na ovaj ili onaj način u određenom razdoblju ili zašto su se neki ljudi ili čitava populacija ponašala na određeni način. Postoji li doista vrsta općeg poretka mišljenja koje nam može dati odgovore na pitanja poput ovih? I koja bi bila pretpostavka takvog načina razmišljanja? Kada netko proglasi sveprisutnost dominacije liberalne ideologije na prostoru zemalja bivše Jugoslavije, na primjer, ne isključuje li se taj iz te vrste "stanja"? On u tome slučaju može naravno reći da je on sam politički svjestan dok ostatak naroda to nije. U tome bi slučaju on afirmirao svoj intelektualni autoritet: postoji samo nekoliko prosvjećenih ljudi dok ostali još uvijek čekaju u mračnoj spilji na platonovsko oslobođenje istinom. Ta je strategija nametanja intelektualne moći možda još uvijek najomiljenija u spomenutim zemljama.

Ako uklonimo tako argument o intelektualnoj nadmoći odabranih, govor o ideologiji pokazuje se tek kao tautologija: ako se proglas bilo koje ideologije kao "uvjeta mogućnosti" neke regije pokazao pogrešnim jer *postoje* ljudi koji mogu djelovati izvan tog stanja, ta se pretpostavka udvostručuje sama od sebe.

No, funkciju diskursa o ideologiji u zemljama bivše Jugoslavije zamjenjuje (ili se čak s njom kombinira) drugi sličan diskurs – onaj o traumi. Teza glasi: u određenom su vremenskom razdoblju (onom ratnom) svi ljudi bili traumatizirani, pomaknute su granice nesvjesnoga, a sama svijest je bila zamučena. Upravo zbog toga ne možemo govoriti o bilo kakvoj odgovornosti jer je nam je za nju potrebno da znamo što se točno dogodilo. Naravno, istančanost se intelektualnog autoriteta ne izražava na tako jednostavan način – taj se jednostavan silogizam izvodi iz daleko složenijih rasprava i teorija. Taj diskurs ima isti zaokret i isti ishod kao i diskurs o ideologiji: razlog zašto mogu normalno govoriti o ratnom razdoblju jest taj što su svi osim mene traumatizirani.

Ali vratimo se na pitanje "stanja". Sveprisutna uporaba racionalnih stranputica poput ideologije ili traumatskih iskustava ne predstavlja samo intelektualnu lijenost nego i ključ općeg razumijevanja stvari. Kako ismo izbjegli te pristupe, moramo prihvatiti činjenicu da živimo u nečistim prostorima, usred mješavine različitih ideoloških ili drugih društvenih utjecaja, kao i to da ne postoji neki "uvjet mogućnosti" koji bi spriječio ili onemogućio bilo kakvo mišljenje ili djelovanje.

Genealogija postranzicijskih institucija

Počet ću s vrlo očitom tvrdnjom, koju sve kritike postsocijalističkih institucija jednoglasno i uvijek iznova ponavljaju: Tranzicija kao da nije ni dotakla kulturne institucije, u najopstojinskoj situaciji naslijeđena kulturna infrastruktura je sačuvana. Međutim, kulturne institucije postoje još isključivo po inerciji, njihova je logika potpuna pasivnost – riječ je o velikim institucijama s velikim brojem zaposlenika i velikom i zahjevnom infrastrukturom koje su potpuno ovisne o javnim fondovima.

No ne radi se o tome da one još nisu (dovoljno) liberalne, ovakvo sustavno zapostavljanje nekad socijalističkih institucija već jest posljedica neoliberalne hegemonije. Tranzicija polako završava sporom i nepovratnom eutanazijom svake strukturalne funkcije umjetničkih institucija i institucija u kulturnom polju kao društveno kritičkih.

S druge strane, 1990-ih, nakon sloma komunizma i na početku kapitalističke transformacije izrastala scena novih aktera u društveno-kulturnom polju, naime ona nevladinih organizacija. U to su vrijeme NGOi opozicija (često jedina glasna) nacionalističkom diskursu vlasti, oni predstavljaju (vrlo marginalizirano) kritičku javnost i provode antinacionalistički, antrinati aktivizam. Organizacije nastaju i opstaju na novcima Soroševa Open Society Institute, čime ih se često i stigmatiziralo kao 'strane plaćenike' i provoditelje 'imperijalnih htijenja' u zemlji, dok su ih državne politike financiranja sustavno zanemirivale.

Nakon što su godinama bile jedini ulagači i podupiratelji te godinama isticili društvenu važnost nevladinih organizacija, međunarodne se fondacije (pa tako i Soros) 2000-ih povlače iz regije. U Zagrebu to nije prouzročilo kolaps, naprotiv dinamika se održava, čak širevi pojačava. Zakon o osnivanju kulturnih vijeća koja, sastavljena od nezavisnih stručnjaka, odlučuju o programima predloženima na redovitim natječajima preslikava se i na gradsku razinu. Ove nove sheme financiranja uvelike uvažavaju neinstitucionalne aktere. NGOi tako zauzimaju novo mjesto na socio-kulturnoj mapi, a promijenjena pozicija traži njihovu stabilizaciju i profesionalizaciju.

U promijenjenim okolnostima NGOi se postavljaju kao legitimni akteri u kulturnom polju, zauzimaju aktivne pozicije i insistiraju na promjeni i deregulaciji sustava. Nove prevladavajuće strategije umrežavanja tako se mogu smatrati začecima formiranja novih političkih frontova. Za razliku od članskih mreža čija je središnja uloga bila međusobno upoznavanje, informiranje, dijeljenje i često neophodna podrška, ovdje (prvenstveno na lokalnoj zagrebačkoj sceni) se radi o intenzivnim suradničkim platformama (ili tzv. taktičkim mrežama), a njihova je glavna karakteristika širenje područja kulturne akcije te razvoj novih, suradničkih modela proizvodnje.

Promotrimo izbliza dvije najistaknutije mreže i slijed akcija koje su izravno potaknule i(ili) provele.

Osnovana 2002. godine s idejom razmjene programa među članicama i tako decentralizacije kulturne proizvodnje, mreža **Clubure** je uvela novi model, participativan i izuzetno dinamičan (članstvo u mreži uvjetuje aktivno sudjelovanje u razmjeni programa). Tko je član Cluburea? Svaka organizacija koja sudjeluje u razmjeni programa, tako da svaka od organizacija članica novim suradnjama može uvesti nove članice. U pet godina djelovanja mreža je okupila preko 80 organizacija i inicijativa iz Hrvatske, otvorila mogućnosti suradnje među različitim disciplinama i time potakla proizvodnju novih modela kolektivnog rada, ali i jačanje solidarnosti. Više od toga, Clubure je organizacija koja lobira za kulturne inicijative, bori se za njihovo prepoznavanje u široj javnosti, za izgradnju njihovih financijskih struktura i njihovo uključivanje u službene kulturne politike.

Od samog početka, a intenzivno organiziranjem edukacijskih seminara od 2005. godine, Clubure podupire organizacijsku izgradnju i zalaze se za stabilizaciju čitave scene. Nakon uspješnog povezivanja to je odlučujući razvojni smjer i glavno područje djelovanja: obučiti organizacije osnivača kulturnih politika i neprofitnom kulturnom menadžmentu (spas od nestabilnosti traži se u profesionalizaciji, prvenstveno u prijenosu angloskopskog modela pod nazivom kulturni menadžment i njegovim metodama strateškog planiranja i organizacijskog razvoja).

U jednom od osnivačkih dokumenata suradničke Zagreb – kulturni kapital Evrope 2000 platforme stoji: «U našim tranzicijskim kontekstu kulturni kapital aktualizira pitanje društvenog djelovanja. Kako se tranzicija naposljetku svela na dvije stvari: prepuštanje djelovanju tržišnih sila i napuštanje društvenih projekata (ili prije, društva kao projekta), tako je njen najzraženiji učinak postalo nekontrolirano i netransparentno provođenje privatnih interesa u upravljanju javnom sferom. Očjeto odustvo društvene legitimacije održava se u iscrpljivanju javnih resursa. A ponekad, kao što je najbolje vidljivo na primjeru naše običajne institucionalne kulture i njoj slične sustava javnog financiranja, održati status quo značilo je biti na samom čelu tog procesa. I dok i dalje jedina dinamika promjene u odnosu između države i institucija koje uzdržava, unatoč drugaćijim očitovanjima u strategijama kulturnog razvoja, osnaje dinamika partikulariziranih interesa, poseban društveni i razvojni značaj dobivaju oni nezavisni akteri koji su sposobni iznova artikulirati kulturno djelovanje u terminima društvenog djelovanja, a društveno djelovanje u terminima kritičke kulture.»

Kao odgovor na ovo Kulturni kapital (platforma koju su pokrenule 4 prominentne organizacije na nezavisnoj kulturnoj sceni, a kasnije im se na poziv pridružile još četiri) nudi intenzivne suradnje, tako je od početka 2003. godine ostvareno više interdisciplinarnih projekata koji promišljaju kolektivne strategije i nove oblike rada. Projekti su propitivali promjene društvenih uvjeta kulturne proizvodnje i dominantne režime reprezentiranja kulture. Platforma je poduprla i intenzivirala već postojeće suradnje na nezavisnoj kulturnoj sceni, udruživši organizacije iz različitih disciplina i područja stručnosti u imaginiranju i eksperimentiranju s drugačijim modelima proizvodnje i reprezentacije. Kulturno-političke aktivnosti platforme usmjerene su reformi institucionalnog okvira nezavisne scene – povećanju vidljivosti i utjecaja i jačanju njenih resursa.

Glavne teme istraživanja bile su grupne dinamike, nove kolektivne strategije, novi oblici rada u kulturnoj proizvodnji, intelektualno vlasništvo i kontrola produktivnosti, zaštita javnih dobara pred privatizacijom... One najistaknutije su, međutim, bile borba za prostor i borba za priznanje platforme kao relevantnog društvenog aktera, i upravo su ovi vrlo pragmatični zahtjevi prevagnuli nad ostalim temama te snažno obilježili platformu i njene aktivnosti.

Prepoznavanje političkog potencijala. A politički učinci?

Najveći politički uspjeh mreža Clubure izborila je 2004. godine kada je Ministarstvo kulture, nakon smjene vlasti, mijenjalo postojeći Zakon o kulturnim vijećima u vrlo tradicionalnom smjeru (planirali su ukinuti Vijeće odgovorno za nove oblike kulturne proizvodnje). Mreža je reagirala vrlo brzo, okupivši u Zagrebu, pred zgradom parlamenta kritičnu masu prosvjednika iz čitave zemlje te organizirajući raspravu na kojoj je sastavljen protu-prijedlog ovakvim izmjenama. Protest je bio uspješan, a spomenuto vijeće ostalo je i u novom ustroju Ministarstva. Povrh toga, prominentni članovi nevladinih organizacija uključili su se u rad spomenutih vijeća i tako u sam proces definiranja njegova rada i njegovih evaluacijskih kriterija.

Maločas spomenuta borba za prostor svoju kulminaciju doživljava 2005. godine. Lokalne (zagrebačke) umjetničke organizacije i organizacije u kulturi ujedinjuju se u zahtjevu za rješavanjem prostornih problema, budući da velika većina nema ni radne ni prezentacijske prostore ili pak radi u neadekvatnim prostorima. Donesena je odluka: traži se osnivanje Centra za nezavisnu kulturu i mlade. I više od toga: traži se prostor i traži se financijska struktura (osnivanje posebne fondacije za nezavisnu kulturu). U ovom trenutku ulazi se u pregovore s gradskom upravom. U rujnu iste godine 26 udruga i inicijativa s nezavisne kulturne scene 'okupira' napuštene prostore rovnickog kompleksa Babel-Gorica. Manifestacija pod nazivom Operacijagrad trajala je deset dana, s intenzivnim i raznolikim programom (koji je proizvod zajedničkog programiranja svih 26 uključenih udruga i inicijativa), a cilja je biti ključnim argumentom u pregovorima s gradskom upravom (oko rješavanja prostornih zahtjeva, kao i onih financijske strukture). Glavni su dokazi bili količina i kvaliteta produkcije, posjećenost programa, organizacijski model. Obćenja Gradske uprave (pa i simboličko 'otvaranje' manifestacije govorom gradonačelnika i pročelnika za kulturu Grada Zagreba), ostala su samo obećanjima. Prostor je u rekordnom vremenu iznajmljen komercijalnim poduzećima, tako da se može govoriti o tome kako je manifestacija samo podigla vidljivost i privlačnost lokacije i spasila je od propadanja.

Međutim, ovaj cilj povećanja vidljivosti neinstitucionalne kulturne proizvodnje i pregovaranja s gradskim vlastima oko osnivanja spomenutog centra ostaju jedina interpretacija zbivanja u rujnu 2005. Pitanja javnog prostora, ili taktike stvaranja pukotina u standardiziranim gradskim prostorima, ili pak pitanja organizacijskog modela i otvorenosti garnuri su u stranu, posve zanemareni u korist ovakva pragmatičnog razmišljanja.

Razvoj situacije i posljedice Operacije:grad uvode novu dinamiku na sceni, ali i daju odlučni zamah širenju područja borbe. 2006. godine pokreće se inicijativa Pravo na grad. Inicijativa, pored već aktivnih i spomenutih organizacija u kulturi, okuplja i široko građansko nezadovoljno radom gradske uprave i vladajućim gradskim politikama. Nadalje, Pravo na grad pokreće nova umrežavanja, tako ulazi u partnerstvo s najvećom organizacijom za zaštitu okoliša – Zelenom akcijom – te također prominentnom udrugom GONG (koja radi na poticanju građana na aktivnije sudjelovanje u političkim procesima). Ova inicijativa izvela je nekoliko akcija, s velikim medijskim uspjehom i prepoznatljivošću u javnosti. Najveći i najdugotrajniji bio je protest protiv izgradnje ekskluzivnih stanova i dućana u zaštićenom centru grada, u peticiji «Stop devastaciji Cvjetnog trga i Donjeg grada» prikupljeno je preko 50.000 potpisa.

Za razliku od Kulturnog kapitala (koji je progovario jezikom kulturne proizvodnje – organizacijom konferencija, umjetničkih festivala, izložbi, radionica, predavanja, publikacija), inicijativu Pravo na grad uvelike čine akcije popraćene jakim medijskom kampanjom, u posljednje dvije godine one su jedan od najčešćih oblika političkog djelovanja. Akcije Prava na grad koriste metode klastičnog marketinga (letci, plakati, razglednici), oblikuju se najprije diktatom privlačnosti medijima (spektakularne instalacije u javnom prostoru, gerilske akcije i sl.). Inicijativa je, slijedom ovoga, izazvala veliki interes javnosti i okupila nemali broj kvartovskih inicijativa i ograničenih građana u borbi protiv gradskih politika. No o stvarnim se učincima još ne može govoriti: bez obzira na broj prikupljenih potpisa u peticiji najavljuje se skora izgradnja na Cvjetnom trgu.

Izazovi ultraprofesionalizma

Tipična ambivalentnost u procesu profesionalizacije pokazuje se u sposobnosti organizacije široke NGO mreže u Hrvatskoj na čiji se razvoj ovdje želim fokusirati. U tome bih se razvoju, koji Vesna Vuković u svome tekstu detaljnije analizira, osvrnulo na dvije bitne stvari. Prije svega, možemo prepoznati ono što bih ja nazvao "ultraprofesionalizmom" i drugo, da je riječ o razvoju koji predstavlja "suplement" državnoj politici. Osvrnimo se najprije na ono što mislim pod pojmom ultraprofesionalizma: to je pojam koji imenuje preobrazbu slobodnih i neovisnih inicijativa u stroge organizacijske strukture koje prihvaćaju procese radikalne hijerarhizacije i zatvaranje u vlastite granice. Nitko naravno ne očekuje vječni nomadizam i volonterstvo od ljudi koji su pridonijeli snažnijoj i koherentnijoj sceni civilnog društva. No, taj bi pojam mogao biti koristan u preispitivanju granica profesionalizacije i postavljaju pitanja poput: smiju li institucije civilnog društva biti zrcalni odraz onih državnih ili čak tvrtki? Koja je granica hijerarhizacije NGO institucije? U spomenutim platformama i institucijama svjedočimo procesu odlučivanja koji je ograničen na vrlo malu i povlaštenu grupu ljudi. Najveći dio članova i suradnika u samim ustanovama u kojima rade nemaju nikakvog utjecaja. A otkad su institucije u pitanju osnovane nije došlo do promjene vodstva.

Koliko pragmatizma?

Drugi važan i izravan rezultat tog procesa jest pragmatička politika. Iako su te platforme uspjele u mnogim svojim namjerama – od uspješno stečene društvene vidljivosti, okupljanja i povezivanja institucija sličnog profila pa sve do javnih manifestacija poput "Operacije grad" i "Pravo na grad" – bilanca će pokazati vrlo pragmatičan niz tema, analiziramo li upravo izbor pitanja i intervencija kojima su se posvetili te institucije. Prije svega je nametnuta borba za javni prostor, no ona više sličí strateškom potezu u jednoj drugoj borbi – naime, u onoj za pronalaženje prostora za aktivnosti istih tih institucija, za veliki kulturni centar koji su planirale te mreže. Ta je podvojenost – predstavljanje akcija u interesu građana koje uvijek imaju pragmatičniju stranu – trajno obilježje javnih intervencija koju organiziraju te mreže. Ne vidim naravno problem u tome da se te organizacije bore za više prostora, ali nemogućnost ulančavanja djelovanja s javnim interesom ili njezine složenije artikulacije tako da ono nadide svoju pragmatičku jezgru te mreže i institucije smješta u područje pukog vlastitog interesa. No, vratimo se na pitanja koja su postavile te mreže i institucije. Osobito želim istaknuti trajnu odsutnost bilo kakvih klasnih, radničkih pitanja ili pitanja o siromaštvu u njihovom rasponu tema. Premda je "Operacije grad" oživjela i zauzela jednu staru tvornicu i ukazala na prirodni kapitalistički razvoj koji se sastoji u postupnoj zamjeni tvorničkih radnika s onim kulturnima, samo nekoliko mjeseci poslije iste te mreže nisu prepoznale probleme u pravoj tvornici (tvornici duhana u Zagrebu) koju su zauzele uglavnom žene koje tamo rade kako bi uspostavile vlastitu proizvodnju. Taj je slučaj potresao hrvatsku javnost i njezinu politiku tijekom nekoliko mjeseci, ali jedino što ste mogli čuti od vodećih institucija unutar tih mreža bilo je da one promoviraju duhansku industriju, da štrajk nije bio legalan, da su radnici bili populisti i sl. I premda je to bila najveća prilika da se socijalna pitanja gurnu u prvi plan, taj je događaj bio odviše s onu stranu interesa elite civilnog menadžmenta. To je bio jasan dokaz da je izbor problema tih mreža o kojima je riječ uvijek onaj zbog kojih bi se te institucije mogle prepoznati kao "razuman" politički čimbenik. To znači da one nikada neće tražiti nešto "nemoguće".

Subverzija po mjeri Gospodara

Moja bi se kratka analiza mogla učiniti tek još jednom tipičnom liberalnom kritikom institucija koja zahtijeva više slobode, otvorenosti itd. No, moja je ideja bila nešto posve drugo: tražio sam neku vrstu strukturalne determinacije koja izaziva dvosmislenost u društvenoj praksi tih mreža. Smatram da pojam ultraprofesionalizma može sažeti taj negativni ambigvitet: taj pojam pretpostavlja čvrstu hijerarhizaciju i politički pragmatizam koji isključuje vitalnije društvene probleme (premda se te institucije predstavljaju kao politički prosvjetljene i duboko svjesne 'stvarnih' problema). Pitanja koja mogu sažeti učinke tih djelatnosti su: koju su razinu "prijetnje" javnom mnijenju ili *mainstream* politici razvile te mreže i platforme? Predstavljaju li one bitan politički čimbenik koji nadilazi kolonizaciju javnog prostora otvorenog u devedesetima? Svaki će dobrovoljni svjedok evolucije tih institucija vjerovatno reći da je zbog njih glas javnosti ponekad složniji i snažniji. Mnogi su sre građani također pridružili inicijativi "Prava na grad". Te su platforme i mreže u međuvremenu nesumnjivo postale snažne: one u bilo koje vrijeme, na bilo kojem društvenom polju, mogu organizirati jaku građansku djelatnost jer za to imaju dobru infrastrukturu. Ali se upravo u tome sastoji i problem: građani se reaktiviraju odviše prikladnim i neambicioznim pitanjima. Da, te su mreže zauzele širok društveni prostor, no smatram da taj prostor u potpunosti odražava službenu političku reprezentaciju. One dijele isti politički instrument legitimiranih govornika i prikladan inventar problema. Ukratko, mogli bismo reći da su naučili umijeće vođenja mirne kohabitacije s državom. Što to drugo znači ako ne suplementiranje države sredstvima civilnog društva?

